

УДК 655.5+82.0

М. С. САСИНА

**ІВАН БІЛИК
(ІВАН ЯКОВИЧ РУДЧЕНКО) —
РЕДАКТОР. РОБОТА
НАД КОМПОЗИЦІЄЮ РОМАНУ
«ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?»**

Редакторська діяльність Івана Білика (Івана Яковича Рудченка, 1845—1905) — одна з найяскравіших сторінок в історії вітчизняного дожовтневого редагування. Прогресивний літературний критик, журналіст, перекладач, вчений-фольклорист, письменник, Іван Білик був першим редактором роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Редагування переросло у співавторство. Тому цей роман справедливо вважають наслідком тривалої творчої співпраці Панаса Мирного та Івана Білика. І хоча у повоєнних виданнях твору ім'я Білика не значиться, все ж співавторство його безсумнівне.

У листі до київського видавця С. О. Єфремова від 3 листопада 1900 р. Панас Мирний писав: «Я нічого не маю про те, щоб покористувалися Кияне моєю працею за для «Віку». Хай вибирають, що їм до вподоби, тільки з моїх власних праць, а не з «Хіба ревуть воли» — «Полеву царівну», «Січовика» й «Товариство». Тільки не знаю, чи згоден буде на се й другий спільник — Білик?» [5, № 293, арк. 1].

Творча історія роману добре висвітлена у низці ґрунтовних праць: «Літературна спілка Панаса Мирного та Івана Білика» Т. Ткаченка (1924), «Як утворився роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика» М. Марковського (1925), «Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»» М. Сиваченка (1957). Названих авторів у першу чергу цікавили моменти, пов'язані з історією створення роману — од нарису «Подоріжжя від Полтави до Гадячого», повісті «Чіпка» Панаса Мирного до монументального соціально-психологічного полотна.

Редакторська ж праця Івана Білика лишилася поза увагою дослідників. А вона стаповить значний інтерес для розуміння історії редакторської праці дожовтневого періоду.

Суспільно-літературні погляди Івана Білика, що сформува-лися під впливом матеріалістичної естетики Т. Г. Шевченка, ідей російської демократичної критики та літератури, були на той час прогресивні. Творчий шлях Іван Білик почав ще шіст-

надцятилітнім юнаком, надсилаючи до журналу «Основа» статті та замітки культурницького і етнографічного характеру, що водночас свідчили про високу громадянську свідомість дописувача. На початку 70-х років XIX ст. Іван Білик активно включився у боротьбу за утвердження української літератури і став провідним літературним критиком. Так, у 1871—1873 рр. львівський журнал «Правда» публікує цикл статей Івана Білика під загальною назвою «Перегляд літературних новин», де автор спрямовує українську літературу на шлях реалізму й народності, на тісний зв'язок з літературою російською. На думку Івана Білика, реалізм українських письменників повинен мати критичний характер, а викривати треба не лише хиби окремих людей, а й «громадські хиби». «Мають вагу тепер тільки ті письменники, — писав Білик, — що йдуть громадською соціальною тропою — і соціальним поглядом озирають життя народне» [3].

З цими ж мірками підходив Іван Білик до роману «Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Робота над романом тривала чотири роки (1872—1876). Від редакції до редакції твір розростався вишир і вглиб. Перш ніж приступити до безпосередньої письменницької роботи над романом (творення окремих сюжетних ходів, образів, написання кількох розділів), Іван Білик ретельно редагував усі попередні редакції твору. Редакторська робота Івана Білика йшла двома напрямками: редагування мови й стилю та вдосконалення композиції, що підпорядковувалося головній меті — увиразнити соціальне звучання твору, максимально наблизитися до правди життя.

Першою редакцією роману вважається повість «Чіпка», написана 1872 р. Панас Мирний, не вдоволений повістю і перш ніж братися за її переробку, звернувся до Івана Білика з проханням оцінити твір. І. Білик ретельно відредагував повість і вкінці додав ґрунтовну рецензію, що має значну літературознавчу вагу і водночас дає певні ключі для розуміння редакторських принципів Білика.

Нас у першу чергу цікавить редакторська робота І. Білика, спрямована до вдосконалення композиції роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

У молодого тоді письменника Панаса Мирного композиційні принципи ще не усталилися: «...на початку свого письменницького шляху Мирний не одразу подолав відставання художньої форми від змісту твору» [6, с. 15].

Іван Білик у рецензії на повість «Чіпка» писав: «Вообще говоря, повесть твоя в малорусской литературе явление необыкновенное. Ты... и мотивы, самые существенные, схватываешь верно, хотя у тебя не выработана: во-1-х, группировка, а во-2-х — и преимущественно — техника». [4, с. 383].

Отже, І. Білик вказує передусім на композиційні вади (групування, тобто розміщення, окремих епізодів у розділах) та майстерність типізації, тобто відбору найхарактернішого, найвиразнішого. В одній з своїх літературознавчих робіт — статті

«Іван Сергійович Тургенів», праця над якою тривала одночасно з редагуванням повісті «Чіпка», — І. Білик торкнувся питань про взаємозв'язок форми і змісту художнього твору: «Який би не був талант, одна краса мови не замінить основи, що нею прикрита. Хоч же й навпаки: у поетичній справі покраси не послідок. Там кожну думку, кожний випадок треба — як намалювати» [2]. Як бачимо, Білик-критик рагує за гармонійне поєднання «художніх прикрас» (художньої форми) з «основою» (ідейним змістом). А помітивши недосконалість композиції повісті «Чіпка», Білик-редактор на практиці прагне досягти гармонії між її змістом та формою.

На полях рукопису повісті «Чіпка» Білик залишив ряд зауважень, правок, що стосуються композиції. Так, Білик радив вдосконалити композицію п'ятого розділу, здійснивши певне перегрупування матеріалу. У цьому розділі спочатку розповідається про господарювання молодого Чіпки, його сумні настрої, далі дається історія життя Максима (Сидора) Гудзя-москаля і без усякого логічного переходу описуються зустрічі Чіпки з Галею. Розділ не мав художньої цільності, логічної послідовності, біографія Максима Гудзя сприймалася як механічна вставка.

Іван Білик радить розповідь про господарювання Чіпки віднести до попереднього четвертого розділу, а розділ п'ятий почати або з біографії Максима Гудзя, або зі сцени зустрічі Чіпки з Галею. Білик пропонує також уточнити хронологію подій: «...следует, например, установить время — когда Сидир був Махмедом, когда возвратился с «малою дочкою» — и когда эта дочка встретила с Чіпкою. А то время до того спутано здесь, что мала дочка через страницу уже любезничает с Чіпкою». І наприкінці Іван Білик — делікатний і вдумливий редактор — додає: «Так сохранится художественная цельность и колорит таинственности удвоит интерес. Впрочем — ты самый лучший судья в художественных делах» [5, № 57, арк. 15].

Редагуючи четвертий розділ, Білик вказав на розрізненість, невмотивованість деяких епізодів. На полях Білик залишив помітки, в яких радить ці фрагменти перенести в наступні розділи.

Наприклад, епізод, в якому дається картина бунту селян, що вимагають у пана зароблені гроші, Білик пропонує перенести у дев'ятий розділ. А розділ четвертий весь присвятити розповіді про Чіпку-пастуха, його господарювання.

Грунтовно попрацював І. Білик над композицією дев'ятого розділу: склав план-проспект розділу, залишив низку влучних правок, зауважень. На думку Івана Білика, головним смисловим акцентом дев'ятого розділу має бути сцена селянського бунту, а також момент приходу Чіпки до ідеї «темної ночі половинити добро чужих». На полях розділу І. Білик зазначає: «Следует заново переделать эту главу» і тут же накреслює детальний план до неї:

1. Грабеж старшины и писаря из мести.

2. Бенкет Чіпка задає на награбленне празднікамі. — Різ-
дво. Люди попились — колотнеча.

3. Бунт крестыанскій в 1864 г. (из гл. 4-й), подогретый вод-
кою. Усмирение. В числе высеченных оказался и Чіпка. Утек
к себе, а товарищи разбежались.

4. Лежить на печі. Злость и месть кипит на властей и панов,
а вместе и некоторое раскаяние. Товарищи тоже подлецы — вто-
рой раз оставили его, бедного, а сами убежали. Нет правды на
свете!

5. Стыд, что высекли его, Чіпку. Раскаяние і месть. Борьба
нравственная. В это время постучал в окно Лушня.

6. Жажда отместки товарищу за измену. Чуть не убил Луш-
ні. Тот Лазаря поет, говорит, что оставили не потому, что из-
менили, а потому, что их в черной снова держали.

7. Смягчение Чіпки. Проклятие богатым, панам и властям.
Поддакивает Лушня. Потребность в дружеском излия-
нии.

8. Ночлег у Чіпки. Разговор о дівчині. Затронута незажив-
шая рана Чіпчина. Власть его лишила счастья личного, власть
помогает богатым, панам, власть его секла напрасно (ибо он
бунта не производил). Жажда мести, под влиянием воспомина-
ний и незаживших ран, проснулась в Чіпке — і воплотилась в
теорию грабежа неправдою нажитого добра).

Вкінці плану Іван Білик пише Панасу Мирному: «Це тобі
фабула глави 9-й. Так, по-моему, естественней будет переход от
раскаяния к грабежу» [5, № 57, арк. 31—32].

Далі Іван Білик уточнює і увиразнює зауваження: «Мне
кажется, что переход от полного, со слезами, раскаяния до идеи
разбойника очень быстрый — и непонятный. Какая психичес-
кая деятельность сразу могла оправдать такой скачок?.. Вот
тут бы, по-моему, уместно было крестьянское волнение, описан-
ное вами (с. 13—14). Чіпка мог бы быть сбвинен за него... Пой-
мали невинного в этом деле Чіпку и давай пороть. Мысль о на-
прасном наказании за правое дело естественно могла навести
Чіпку на месть: не дают по праву, ласкою — возьмем силою.
Идея разбойника, грабителя вышла бы справедлива, а без
этого — она поражает своею внезапностью. Неужели же та-
кую сильную натуру, как Чіпка, мог убедить пьяница Луш-
ня?! Перенесение сюда эпизода о восстании и несправедливом
наказании за это Чіпки тем более уместно, что там оно при-
ведено непросто, это нам второй пример зарождающейся ме-
сти. Сплошная несправедливость, там (мається на увазі чет-
верта глава. — М. С.) достаточно и одного — діда взяли у
двір. Он (Чіпка. — М. С.) на своей шкуре испытывает не-
правду. А здесь (глава 9) бунт крестыан (несправедливость
власти — Чіпку даром выпороли)» [5, № 57, арк. 35]. Ре-
дакторські зауваження Івана Білика показали Панасу Мир-
ному, як доцільним розміщенням матеріалу, засобами компо-
зиції можна увиразнити соціально-психологічні мотивації вчин-
ків гсловного героя твору.

Панас Мирний, переробляючи дев'ятий розділ, опирався на зауваження І. Білика, використав його план до розділу, а сцену селянського бунту розробив детальніше, глибше.

Аналізуючи і редагуючи повість «Чіпка», І. Білик уважно перевіряв і уточнив хронологію подій твору, проставляючи дати подій на полях, свої підрахунки додав у кінці рецензії. Запропонував також нову назву повісті — «Розбишака» і дав заголовки всім п'ятнадцяти розділам, склав план-проспект твору для подальшої праці над ним.

Наступний етап роботи, коли повість «Чіпка» почала переростати у багатоплановий соціальний роман, характерний поєднанням редакторської та авторської праці І. Білика. На новому етапі Іван Білик всю увагу зосередив на композиції твору і значно її вдосконалив. Він переробив цілий ряд епізодів, сцен, розділів, написав два нові розділи, значно поліпшив структуру твору.

Панас Мирний допустив явну диспропорцію: перші дві частини роману мали по п'ять розділів, а остання — третя частина — 14 розділів. Іван Білик, не змінюючи загальну структуру першої та другої частини роману, частину третю поділив на дві половини. При цьому утворилася ще одна — четверта — частина. Такий розподіл тексту на частини залишився і в остаточній редакції роману.

Далі робота І. Білика полягала в організації матеріалу за розділами кожної з чотирьох частин. З метою композиційно виструнчити окремі розділи, Іван Білик здійснив певні скорочення. Так, у другому розділі першої частини («Замужня вдова») він викреслив занадто деталізований опис життєвої долі селянина-втікача Івана Вареника. При цьому І. Білик дуже слушно зауважував: «Это следует выбросить, — так как про это рассказывает дід (мається на увазі розповідь про ту ж подію у п'ятому розділі. — М. С.). Два раза одно и то же» [5, № 56, арк. 17].

Запропонував І. Білик зняти і епізод «Де сонце сходить» у розділі «Дитячі літа», мотивуючи це тим, що даний епізод був подібний до «факту из биографии Шевченко» і тим, що він не має органічного зв'язку з подальшими подіями твору. З цього приводу Іван Білик запитував Панаса Мирного: «В самом деле, что характеризует этот эпизод? Сметливость, сообразительность ребенка и глупость поверий? Но мало ли глупых поверий существует, однако ты их не все приводишь. Вот дальше, эпизод с бозею имеет важное значение на весь последующий склад мыслей Чіпки: из своего поступка детского Чіпка узнает, что бозя страшна только тогда, когда она дивиться, но что его часто пугают совершенно напрасно» [5, № 56, арк. 17].

На полях І. Білик дає план розділу «Дитячі літа» і при цьому зауважує: «Выбросивши эпизод «де сонце сходить» (вполне верный этнографически), мы получили главу эту меньше, но зато совершенно цельную:

а) отношение матери и бабы к Чіпке,

- б) отношение к нему детей,
- в) детские впечатления касательно общественных явлений, людей добрых и злых,
- г) понятие о боге, играющем важную роль в жизни темной массы,
- д) первый приступ крадіжки хліба, чтобы «бозя не бачила» [5, № 56, арк. 17].

Пізніше саме цей план, розроблений Біликом, ліг в основу даного розділу.

Багато і плідно працював Іван Білик над вдосконаленням структури третьої та четвертої частин роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Третя частина твору після редагування її І. Біликом складалася з восьми розділів. Перші два розділи цієї частини Білик залишив без змін, а розділ третій потребував певного редакторського втручання. Це стосувалося насамперед композиції розділу, яка була дещо хаотична, події групувалися непослідовно, без належної мотивації, взаємозумовленості. Епізоди, у яких розповідалося про сімейне життя Грицька Чупруненка, його стосунки з дружиною Христею, з Чіпкою, переривалися розповіддю про минуле Грицька (похід на заробітки, повернення додому, одруження). Розповідь про минуле Грицька Чупруненка Білик оформив у окремий розділ, при цьому уточнив хронологію подій, про які йшлося в ньому.

З четвертого найбільшого за розміром розділу третьої частини — «На волі» — І. Білик утворив два самостійні розділи: розділ шостий — «На волі» та сьомий — «Сон у руку». Здійснюючи перерозподіл матеріалу, І. Білик об'єднував тематично близькі епізоди.

Іван Білик доклав чимало зусиль, щоб ув'язнити зміст другої частини зі змістом першої та третьої. З цією метою Білик кілька разів змінював початок другої частини, щоб знайти найбільш вдалий варіант. Панас Мирний другу частину свого роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» починає розповіддю про зустрічі Чіпки з Галею, вміщує родовід Максима Гудзя, дає ретроспекцію в минуле України.

Спершу І. Білик починає другу частину з викладу історії міста Гетьманського, а все, що стосувалося Чіпки й Галі, Максима Гудзя виносить у першу частину. Далі Білик знімає і цей початок другої частини і починає її з опису села Піски, що й лишилося у остаточному варіанті. Все ж таки, відчуваючи певні композиційні вади роману в цілому і особливо вмотивування частини другої у загальну структуру твору, Іван Білик писав Панасу Мирному: «И ты, и я делали сизифову работу. Оба мы много потрудились над этой проклятой частью. А между тем она — действительно — кажется, лишняя: она разрывает целое, служа только декорацией. Видно, мы с тобой плохие мастера в большом труде связывать части» [4, с. 317].

Пізніше певна невмотивованість другої частини у загальну сюжетну лінію роману та й інші композиційні огріхи дали підставу академіку О. Білецькому порівняти композицію роману:

«Хіба ревуть воли, як ясла повні?» з будинком «з багатьма прибудовами і надбудовами» [1].

Все ж у результаті вдумливого редакторського втручання Івана Білика зовнішня структура роману значно поліпилася і, як зазначає М. Сиваченко, «...робота Білика, безумовно, відіграла позитивну роль по впорядкуванню зовнішньої структури роману» [6, с. 232].

Отже, Іван Якович Рудченко як редактор пішов значно далі граматично-стилістичних виправлень, його головний редакторський принцип був спрямований на посилення соціального звучання твору, розширення його епічних меж.

1. Білецький О. Збір. творів: У 5 т. К., 1965. Т. 2. С. 385. 2. Білик І. Іван Сергійович Тургенів // Правда. 1873. Ч. 1. С. 5. 3. Білик І. Перегляд літературних новин // Правда. 1873. Ч. 2. С. 102. 4. Мирний Панас. Збір. творів: У 7 т. К., 1969. Т. 2. 5. Ін-т літ. АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 5. 6. Сиваченко М. Є. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» К., 1957.

Стаття надійшла до редколегії 26.04.90
